

ΑΡΧΑΙΕΣ ΚΑΝΟΝΙΚΟ-ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ (Β΄ - Ε΄ ΑΙΩΝΕΣ)

«**Διδαχή τῶν δώδεκα Ἀποστόλων**» (β' αἰώνα), ἔκδ. ἀρχική Φιλοθέου Βρυενίου, *Διδαχή τῶν δώδεκα Ἀποστόλων*, Κωνσταντινούπολις 1933· Βλ. καί Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων (ΒΕΠΕΣ), ἔκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθῆναι 1955 ἐξ., τόμ. 2, σσ. 211-220.

Ἀποστολική Παράδοσις, τοῦ Ἰππολύτου (ἀρχές γ' αἰώνα), ἔκδ. Β. Botte, Hippolyte de Rome, *La Tradition Apostolique. Sources Chrét.* 11, Paris 1968. Βλ. καί F.X. Funk, *Didaskalia et Constitutiones Apostolorum*. II, Paderbon 1905 Torin 1964. Π.Ν. Τρεμπέλα, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, τόμ. Α' , Ἀθῆναι 1950, σσ. 369- 391.

«**(Συριακή) Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων**» (ἀρχές γ' αἰώνα). Τό πρωτότυπο ἑλληνιστί. Διασώζεται σέ συριακή καί μεταγενέστερη λατινική μετάφραση, F.X. Funk, *Didaskalia et Constitutiones Apostolorum I*, Paderbon 1905, σσ. 97-119. Βλ. καί R. H. Connoly, *Didaskalia Apostolorum*. Oxford 1929 (λατινική μετάφραση καί ἀγγλική ἀπό τό συριακό κείμενο). Oxford 1962 (συριακή μετάφραση).

«**Κανόνες τοῦ Ἰππολύτου**» (δ' αἰώνα), ἔκδ. Η. Achelis, *Die Kanones Hippolyti*, Leipzig 1891, στό: *Patristisch Text und Studien*, τόμ. VI, τεῦχ. 4 (λατινιστί). Οἱ κανόνες τοῦ Ἰππολύτου ἀποτελοῦν ἑλληνική διασκευή τοῦ ἀπωλεσθέντος ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως καί σώζονται μόνο σέ ἀρχαῖες αἰθιοπικές καί ἀραβικές μεταφράσεις. Ὁ Εὐ. Θεοδώρου σημειώνει πώς οἱ κανόνες αὐτοί διαμορφώθηκαν περί τό ἔτος 500 καί παρουσιάζουν πολλές πτυχές τῆς περί τό τέλος τοῦ ε' αἰώνα λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἀνατολῆς (βλ. *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεῦχ. Α', σ. 222). Βλ. καί Π.Ν. Τρεμπέλα, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, τόμ. Α' , Ἀθῆναι 1950, σσ. 391-393).

«**(Αἰγυπτιακή) Ἀποστολική Ἐκκλησιαστική Διάταξις**» (ἀρχές δ' αἰώνα). Γράφτηκε στά ἑλληνικά, ἀλλά διασώζεται σέ λατινική, συριακή, κοπτική, ἀραβική καί αἰθιοπική μετάφραση. Βλ. Berthold Altaner, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenvater*, Freiburg 1956, (Αἰθιοπική Διάταξις).

- «Άποστολικά Διαταγαί»** (ἢ «Διαταγαί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων») τέλος δ' αἰώνα (360). Κλήμεντος Ρώμης, *Διαταγαί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων*. J.P. Migne, *Patrologia Graeca* (PG) 1, 555-1150. Βλ. καί ΒΕΠΕΣ 2 (1955) 5-160. F.X. Funk, *Didaskalia et Constitutiones Apostolorum I*, Paderbon 1905 Turin 1964. Marcel Metzger, *Les Constitutions Apostoliques*, τόμ. I, SC 320, Paris 1985 τόμ. II, SC 329, Paris 1967 τόμ. III, SC 336, Paris 1987.
- Εὐχολόγιον**, Σεραπίωνος Θμούεως (δ' αἰώνα, περί τό 350), ἔκδ. F. E. Brightman, "*Documents the sacramentary of Serapion of Thmuis*", στό: *The Journal of theological studies*, London 1900, τόμ. 1, σσ. 63-113 καί 247-277. Βλ. καί F.X. Funk, μν. ἔργο, σ. 156-195- A. Dmitrievskij, "*Ἐν Εὐχολόγιον ἐκ τοῦ δ' αἰῶνος, συντεθέν ὑπό Σεραπίωνος, Ἐπισκόπου Θμούεως* (ρωσ.), Kiev. 1894. ΒΕΠΕΣ, τόμ. 43, σσ. 51-64. Pant. E. Rodopoulos, *The sacramentary of Serapion*, Θεσσαλονίκη 1967. Π.Ν. Τρεμπέλα, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1950, σσ. 393-396.
- «Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»** (ἀρχές Ε' αἰώνα). Γράφτηκε ἑλληνιστί, ἀλλά σώζεται σέ συριακή, κοπτική, αἰθιοπική, ἀραβική καί λατινική μετάφραση, ἔκδ. Tabet J., Atene 1975. Βλ. καί I.E. Rahmani, *Testamentum Domini nostri Jesu Christi*, Moguntiae 1699 (συριακό καί λατινικό κείμενο). Π.Ν. Τρεμπέλα, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1950, σσ. 399- 402.
- Τό «Ὀδοιπορικόν» τῆς Αἰθερίας (**τέλος δ' αἰώνα**), *Éthérie*, *Journal de Voyage, texte latin, introduction et traduction de Hélène Pétré, docteur es lettres, coll. Sources chrétiennes*, n°21, Paris 1948 (λατινικό πρωτότυπο σέ γαλλική μετάφραση). Ἑλληνική μετάφραση Βλ. Ἀρχιμ. Νικ. Μπαρούση, «Ὀδοιπορικόν τῆς Αἰθερίας», *Νέα Σιών II'* (1966) 206-246 καί ΠΑ' (1969) 136-172. Τοῦ ἰδίου, *Ὀδοιπορικόν εἰς τό Σινᾶ καί τούς Ἁγίους Τόπους*, ἔκδ. «Τῆνος», Ἀθῆναι 2007.

Οι μυσταγωγικές κατηχήσεις είναι λειτουργικά κηρύγματα που στην αρχαία Έκκλησία έκφωνοῦντο μετά τό Βάπτισμα, τό όποίο έτελεῖτο ώς επί τό πλεῖστον σέ άνθρώπους ώριμης ήλικίας. Μέ τίς όμιλίες αυτές μούσαν τούς νεοφωτισθέντες στά μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καί τῆς θείας Εύχαριστίας καί έξηγοῦσαν τό νόημα τῶν τύπων καί τῶν συμβόλων αὐτῶν τῶν μυστηρίων.

Οι μυσταγωγικές κατηχήσεις που διασώθηκαν καί άποτελοῦν σπουδαία πηγή μελέτης τοῦ τρόπου κατήχησης στην αρχαία Έκκλησία είναι:

1. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ (Παλαιστίνη †382), *Μυσταγωγικά κατηχήσεις*, έκδ. Piedagnet, A., Cyrill de Jerusalem, *Catéchèses Mystagogiques*, Sources Chrétiennes 126, Paris 1961, καί ΒΕΠΕΣ 39, 247-262, καθώς καί στή σειρά τοῦ J.P.Migne, PG 33, 1065-1128. Πρόκειται γιά πέντε μεταβαπτισσιατικές όμιλίες που έκφωνήθηκαν από τόν άγιο Κύριλλο στή Βασιλική τῆς Άναστάσεως τῶν Ίεροσολύμων κατά τή διακαινήσιμο έβδομάδα καί άποτελοῦν ένα από τά πολυτιμότερα άποκτήματα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας¹. Από τίς όμιλίες αυτές ή πρώτη καί ή δεύτερη έρμηνεύουν τά τελούμενα στό Βάπτισμα, ή τρίτη τά τοῦ Χρίσματος καί οι δύο τελευταῖες άναφέρονται στή θεία Εύχαριστία καί τή θεία Λειτουργία. Νεότερες μεταφραστικές προσπάθειες καί έρευνητικές προσεγγίσεις τῶν παραπάνω κατηχήσεων στόν έλληνικό χῶρο είναι:

α) Μυσταγωγικά κατηχήσεις: Εἰσαγωγή-σχόλια κειμένου Γ. Πατρώνου, Μετάφραση-σχόλια μεταφράσεως Ίερομ. Μεθόδιος Όλυμπιώτης, έκδ. Άποστ. Διακονίας, Άθήναι 1982.

β) ΗΛΙΑ ΑΝΤ. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ, *Αἱ κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ίεροσολύμων, Ίεραποστολική θεώρησις*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977, ὅπου καί πλούσια βιβλιογραφία γιά τό Βάπτισμα.

2. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, (Άντιόχεια 1407), *Όμιλία κατηχητικά*. Wenger, Ant. Jean Chrysostome, *Huit catéchèses baptismales*, Sources Chrétiennes 50, Paris 1957.

Άπό τούς όκτώ λόγους που περιέχονται σ' αυτή τήν έκδοση, ὁ τρίτος μόνο μπορεῖ νά

¹ Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Έλληνική Πατρολογία*, τόμ.Δ', Θεσσαλονίκη 1989, σ.483.

θεωρηθεῖ καθαρά ὡς μυσταγωγική κατήχηση τοῦ Βαπτίσματος καί τῆς θείας Εὐχαριστίας. Οἱ δύο πρῶτες ὁμιλίες ἀφοροῦν ὅσους πρόκειται νά βαπτισθοῦν. Συγκεκριμένα ἡ πρώτη ἐπισημαίνει τίς προοπτικές πού ἀνοίγονται στούς νεοφωτιζόμενους καί ἡ δεύτερη περιγράφει συμβολικά τά τελούμενα στό Βάπτισμα. Οἱ πέντε τελευταῖες, ἄν καί φέρουν τήν ἔνδειξη «καί εἰς νεοφωτίστους», ἀναφέρονται στό σύνολο τῶν κατηχουμένων. Δέν ἐπεξηγοῦν μέ λεπτομέρεια τίς ἱερές τελετές, ἀλλά θίγουν καί γενικότερα πνευματικά θέματα, ὅπως π.χ. τή σημασία τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων, τή θέση τῶν μαρτύρων στήν Ἐκκλησία, τήν ἐπισήμανση ὠρισμένων ἠθικῶν προτροπῶν γιά μιά σωστή χριστιανική ζωή.

- 3. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ** (Συρία †428), *Κατηχήσεις*, ἐκδ. Tonneau, R., Devreesse, R., *Les homelies Catéchétiques de Theodore Mopsueste*, "Studi e testi" 145, Città del Vaticano 1949. Πρόκειται γιά ὁμιλίες μέ λειτουργικό καί θεολογικό ἐνδιαφέρον. Ἀπ' αὐτές οἱ 10 πρῶτες ἀπευθύνονται πρὸς τοὺς κατηχουμένους καί ἐρμηνεύουν τό σύμβολο τῆς πίστεως. Οἱ ἄλλες ἀπευθύνονται πρὸς νεοφωτίστους καί ἐρμηνεύουν τήν Κυριακή προσευχή, τήν ἀκολουθία τοῦ Βαπτίσματος καί τῆς θείας Εὐχαριστίας.
- 4. ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΜΕΔΙΟΛΑΝΩΝ**, (Β. Ἰταλία †397), *De sacraments, De mystères*, ἐκδ. Botte, B., Ambroise de Milan.

Πρόκειται γιά ἕξι μυσταγωγικές κατηχήσεις, πού κηρύχθηκαν σέ νεοφωτίστους κατά τή διάρκεια τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος. Εἶναι ἡ μόνη λατινική μεταβαπτισματική κατήχηση πού σχολιάζει τοὺς λειτουργικούς τύπους τῆς μύσεως.

Θά πρέπει ἐδῶ νά σημειώσουμε πῶς τό εἶδος αὐτό τῶν κατηχήσεων, ὅπως καί ἡ πρὶν ἀπό τό Βάπτισμα κατήχηση, ἐξέλιπε λόγω τῆς ἐπικράτησης τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ. Διαμορφώθηκαν ὁμως ἀργότερα καί διασώθηκαν εἰδικές μυσταγωγικές ὁμιλίες πού λέγονταν τήν ὥρα τοῦ μυστηρίου καί ἐνσωματώθηκαν στίς ἱερές τελετές ὡς λειτουργικές καθαρά παρακελεύσεις.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

A. ΠΑΤΕΡΕΣ

1. **Διονυσίου τοῦ Ἄρεοπαγίτου**, *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, PG3, 369-584.
2. **Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ**, (†662), *Μυσταγωγία*, εἰσαγωγή, σχόλια πρωτ/ρου Δημ. Στανιλοάε, μετάφ. Ἰγνάτ. Σακαλῆς, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1973 καί J.P. Migne, *Patrologia Graeca* PG 91, 657-717.
3. **Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως**, (Ψευδ.) (†733), «*Ἱστορία ἐκκλησιαστική καί μυστική θεωρία*», PG 98, 384-453.
4. **Θεοδώρου, ἐπισκόπου Ἀνδίδων**, (11^{ος} αἰώνας), «*Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καί μυστηρίων*», PG140, 417-468.
5. **Μιχαήλ Ψελλοῦ**, (1018-1078), Ἐξήγησις σύντομος ἢ Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας, ἐν *Byzantinische Zeitschrift*, 51(1958) 3-9.
6. **Σωφρονίου Ἱεροσολύμων**, (Ψευδ.) (12^{ος} αἰώνας), «*Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καί λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων*», PG 87³, 3981-4001.
7. **Νικολάου Καβάσιλα**, (†1350), «*Εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν, ἢ Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*», PG150, 368-492, καὶ SC 4bis, 55-306.
Μεταφράσεις: **1. Τοῦ Μακαρίου Νικολάου Καβάσιλα**, «*Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*», ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ, Ἀντωνίου Γ. Γαλίτη, Θεσσαλονίκη 1978.
2. Νικολάου Καβάσιλα, *Εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν καὶ περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, εἰσαγωγή-κείμενον-μετάφρασις-σχόλια ὑπὸ Παναγ. Κ. Χρήστου, Φιλοκαλία τῶν νηπτικῶν καὶ ἀσκητικῶν, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 32-261.
8. **Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης**, (†1429), «*Περί τε τοῦ θείου ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἱερέων τε περὶ καὶ διακόνων... καὶ περὶ τῆς θείας μυσταγωγίας*», PG 155, 697-749.
Ἐδῶ ὑπομνηματίζει τὴ θεία Λειτουργία καθὼς καὶ στό ἔργο του: «*Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων... τῶν τελετῶν καὶ μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας*», PG 155, 33-696. Ἡ θεία Λειτουργία στὰ κεφ. ΟΗ'-Ρ'-PG 155, 253-304.
Μετάφραση: «*Ἄπαντα*» ἐκδ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη ἄ.ἔ.
9. **Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου**, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων* (Ψευδ.), PG 99, 1688-1690.
10. **Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως**, *Λόγος περὶ παραδόσεως τῆς θείας Λειτουργίας*, ἔργο Ζ'

ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ** (Άρχιμ.), *Είσοδικόν – στοιχειά λειτουργικῆς βιώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνότητος μέσα στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, Ἅγιον Ὄρος 1978.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ** (Ἱερομ.), *Ἡ θεία Λειτουργία – Σχόλια*, «Σύναξη», Ἀθήνα 1982.
- ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ Γ΄.** (Άρχιμ.), *Ἀπό τόν λειτουργικόν μας πλοῦτον. Διδάγματα ἀπό τάς ἐν χρήσει θείας Λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καί Προηγιασμένων*, Ἀθῆναι 1980.
- ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ Π.**, *Ἡ προσευχή τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1980.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ Γερβ.** (Άρχιμ.), *Ἑρμηνευτική ἐπιστάσις τῆς θείας Λειτουργίας*, Πάτραι 2005.
- ΣΜΕΜΑΝ Ἄλ.**, *«Ἡ Εὐχαριστία»*, στό: *Γιά νά ζήσει ὁ κόσμος*, Ἀθήνα 1970, σσ.34-72.
- ΣΜΕΜΑΝ Ἄλ.**, *Εὐχαριστία*, μετάφραση ἀπό τά Ρωσικά Ἀνδρέας καί Μαρίκα Χελιώτη, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1987.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Ἄλ.**, *Μνήμη καί λήθη στή θεία Λειτουργία*, ἐκδ. «Λύχνος», Ἀθῆναι 1989.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Παν.**, *Λειτουργικόν*, Ἀθῆναι 1976.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Παν.**, *Ἀπό τήν Ὁρθόδοξον λατρείαν μας*, Ἀθῆναι 1984.
- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ Χαρ.** (Πρωτ/ρου), *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ ἐν ἀγίοις πατρός ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου*, Ἀθῆναι 1973.
- ΨΑΡΙΑΝΟΥ Διον.** (†Μητρ. Σερβίων καί Κοζάνης), *Ἡ θεία Λειτουργία, ἐρμηνεία, ἀνάπτυξη, σχολιασμός*, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθῆναι 1986.
- ΚΟΓΚΟΥΛΗ Ἰω., ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Χρ., ΣΚΑΛΤΣΗ Παν.**, *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, ἐκδ. Ο.Χ.Α. «Λυδία», Θεσσαλονίκη 1989, 1991.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ἰω.**, *«Θεία Λειτουργία καί κόσμος»*, στό: *Λειτουργικά Θέματα Δ΄* (16-20), Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 53-72.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ἰω.**, *«Θεία Λειτουργία καί οἱ νέοι»*, στό: *Λειτουργικά Θέματα Η΄* (36-40), Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 75-88.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ἰω.**, *«Θεία λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου»*, στό: *Λειτουργικά Θέματα Δ΄* (16-20), Θεσσαλονίκη, σσ.23-52.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ἰω.**, *Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχος Γ΄, Θεῖαι Λειτουργίαι*, Θεσσαλονίκη 1985.
1. Θεία Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου.
 2. Θεία Λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου.
 3. Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων.
 4. Βυζαντιναί Θεῖαι Λειτουργίαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καί Ἰωάννου τοῦ

Χρυσοστόμου.

5. Θεία Λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν.
6. Θεία Λειτουργία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας.
7. Λειτουργία Προηγιασμένων Δύρων Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου.

ΒΑΣΙΚΑ ΕΡΓΑ ΓΙΑ ΤΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

1. **Bornert Rene**, “Le commentaires byzantins de la divine Liturgie de VIIe au XVe siècle”, *Archives del’ Orient Chretien* 9, Paris 1966.
2. **Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ**, *Νικόλαος Καβάσιλας ὁ μυσταγωγός*, Θεσσαλονίκη 1984.
3. **Γ. ΒΕΡΓΩΤΗ**, «Τά μυσταγωγικά Ὑπομνήματα», *Κληρονομία* 9 (1977) σσ. 318-337.
4. **ΧΡ. ΝΑΣΣΗ** (Πρωτ.), «Τά βυζαντινά λειτουργικά ὑπομνήματα στά ἔργα τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη. Συμβολή στή μελέτη τῶν πηγῶν τοῦ ὁσίου», στό *Πρακτικά Β’ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου: Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης – 200 χρόνια ἀπό τήν κοίμησή του*, Ἱερόν κοινόβιον ὁσίου Νικοδήμου: Πεντάλοφος Παιονίας, 2011, σσ. 235-253.

Β) ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

1. Ἰσιδώρου ἐκ Σεβίλλης (7^{ος} αἰώνας), *De Ecclesiasticis Officiis*, PL 83 737 ἐξ.
2. Amalarius von Metz (†853), *De Ecclesiasticis Officiis*, PL 105, 985 ἐξ.
3. Rhavanus Maurus (†856), *De Clericorum Institutione*, PL 150, 293 ἐξ.

Γ) ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

1. **Ἰωάννου Ναθαναήλ**, *Ἡ θεία Λειτουργία μετὰ ἐξηγήσεων διαφόρων διδασκάλων*, Βενετία 1574.
2. **Γαβριήλ Σεβήρου**, *Συνταγμάτιον τῶν ἀγίων καί ἱερῶν μυστηρίων*, τό 1600. Στηρίζεται στό ἔργο τοῦ Νικολάου Καβάσιλα «Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς».
3. **Νικολάου Βουλγάρεως**, *Κατήχησις ἱερά, ἥτοι τῆς θείας καί ἱερᾶς Λειτουργίας ἐξήγησις*, Βενετία 1681 καί πολλές ἄλλες ἐκδόσεις.
4. **Παϊσίου Λιγαρείδη**, *Ἀνακεφαλαίωσις, εἴτουν παρεκδρομή τῆς ἱερᾶς Μυσταγωγίας (ἀνέκδοτο)*.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ & ΚΤΗΤΟΡΙΚΑ ΤΥΠΙΚΑ

α) Έκδόσεις - Βιβλιογραφία

ARRANZ M., *Le Typicon du Monastère du Saint-sauveur à messine (codex messinensis Gr 115 A.D. 1131)*, συντάχθηκε τό 1149, *Orientalia Christiana Analecta* (OCA 185), Roma 1969 (Άσματικό).

ΔΟΣΙΘΕΟΥ Ἀρχιμ., *Διάταξις τῆς Ἀγρυπνίας*, ἔκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Τατάρνης, ἄ.ἔ.1993.

DELEHAYE H., *Deux typica byzantines de l' époque des Paléologues (Memoire Presente á la classedes et des Morales et politiques dans la séance du 11 Octobre 1920)*, Bruxelles 1921 (φωτοαναστ, ἔκδ. Variorum Reprint, London 1977).

CONYBEARE F.C., *Rituale Armenorum*, Oxford 1905.

«Διάταξις σύν Θεῷ γινόμενη παρά Μιχαήλ...Ἀτταλειάτου...», Gautier Paul, "La diataxis de Michel Attaliate", στό *REB* 39(1961)5-143(συντάχθηκε τό 1077).

«Ἐκθεσις καί ὑποτύψεις τοῦ βίου τῶν ἐν τῇ μονῇ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος μοναχῶν παραδοθεῖσα παρά Τιμοθέου μοναχοῦ ἱερέως καί καθηγουμένου γεγονότος μετὰ τόν κτήτορα τῆς μονῆς αὐτῆς", Gautier Paul, "Le typicon de la Theotokos Evergetis", στό *REB* 40(1962) 5-101 (συντάχθηκε τό 1065).

«Νείλου ἱερομονάχου... τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Μαχαιρᾶ, τυπική διάταξις» (συντάχθηκε τό 1210) καί «Νεοφύτου πρεσβυτέρου... διαθήκη...» (συντάχθηκε τό 1214), στοῦ: Τσικνόπουλου Ἰ., *Κυπριακά Τυπικά* [Πηγαί καί Μελέται τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας II], Λευκωσία 1969.

ΚΕΚΕΛΙΔΖΕ Κ., *Ἱεροσολυμιτικόν Κανονάριον (τυπικόν) τοῦ Ζ' αἰῶνος (κατά Γεωργιανήν μετάφρασιν)*, μετάφρ. Ἀρχιμ. Καλλίστου, ἀνατύψεις ἐκ τῆς ΝΣ, ἐν Ἱεροσολύμοις 1914. Βλ. Καλλίστου Ἀρχιμ., *Ἀρχαῖον Τυπικόν τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων τοῦ Ζ' αἰῶνος*, ΝΣ, ΙΔ' (1914) 35-39 · 202-241 · 310-342.

Μ.Κ., *Ἱεροσολυμητικόν Κανονάριον*, ΝΣ Κ(1925) 657-666, 721-736. ΚΑ (1926) 19-27, 161-177, 337-355.

MATEOS J., *Le typicon de la Grand Église*. t.I-II, *Orientalia Christiana Analecta* 165- 166, Roma

1962- 1963 (άσματικό).

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ' ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ποίημα προς τόν Πρώτον τοῦ Ἁγίου Ὁρους ὡς τυπικόν διά στίχου*, PG 111, 392-405.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ Α., *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμητικῆς Σταχυολοχίας ἢ συλλογή ἀνεκδότων καί σπανίων ἑλληνικῶν συγγραφεῶν περί τῶν κατά τήν Ἑῶαν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καί μάλιστα τῆς τῶν Παλαιστινίων*. τ.ΙΙ, Πετρούπολις 1692 (φωτοαναστ. ἔκδ. Bruxelles. 1963) (Τυπικό Ἀναστάσεως).

ΡΗΓΑ Γ. (Οἰκονόμου), *Ζητήματα Τυπικοῦ*, ἄ.τ. καί χ.

ΡΗΓΑ Γ. (Οἰκονόμου), *Τυπικόν [Λειτουργικά Βλατάδων 1]*, Θεσσαλονίκη 1994.

ΣΚΡΕΤΤΑ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (Ἀρχιμ.), Ἐπιμέλεια, *Τυπικόν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκολουθίας τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἁγίας Λαύρας τοῦ ὁσίου θεοφόρου πατρός ἡμῶν Σάββα, ἐν Ἱεροσολύμοις* 2012.

«Τό Τυπικόν τό ἐκτεθέν παρά τοῦ μεγάλου δομεστίκου τῆς Δύσεως κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Πακουριανοῦ...», Gautier Paul, “Le Tyrikon du sebasto Gregoire Pakourianos”, στό *REB* 42 (1964) 5-145 (συντάχθηκε τό Δεκέμβριο 1083).

«Τυπικόν τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης...», Gautier Paul, στό: *REB* 43(1965) (συντάχθηκε τό 1116)

«Τυπικόν τῆς βασιλικῆς μονῆς Παντοκράτορος, Gautier Paul, “Le Tyrikon du Christ sauveur rantocrator”, στό: *REB* 32(1974) 1-145 (συντάχθηκε τό 1136 ἀπό τόν Ἰωάννη Β' Κομνηνό).

ΤΣΗΦΛΙΑΝΟΦ Β., *Ὁ λειτουργικός τύπος μεταφρασμένος ὑπό τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καί Μεθοδίου, ἐν ἀρχῇ τῆς ἀποστολῆς τῶν εἰς τήν Μοραβίαν*, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 31), Θεσσαλονίκη 1994.

β) Βιβλιογραφία

Arranz M., *Istorija Tipikona*, opyt, 1 -yj Kurs, Leningrad 1978

- *Les grandes Étapes de la Liturgie Byzantine...* , BELS 7, Rome 1976, σσ. 43-72.

Galatariotou C., “Byzantine ktetorika - Typika: A, comparative study”, στό *REB* 45(1967)77-136.

Meester.Pi.De, *De monachico statu iuxtra disciplinam byzantinam...*, vaticanis 1942.

Κονιδάρη Ί.Μ., *Νομική θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν*, Ἀθήνα 1964.

Μανάφη Κ.Α., *Μοναστηριακά τυπικά-διαθῆκαι, μελέτη φιλολογική*, Ἀθήνα 1970.

Minisci T., "Typica Liturgica del' Italia bizantina", *Boll. della Badia Greca di Grott. n.s.* 7 (1953) 97-104.

Ruggeris P., "Ricerca bibliografica sui typica Italo-Greci", *Boll. della Badia Greca di Grott. n.s.* 27 (1973) 11-42.

Schmemmann A., *Introduction to liturgical Theology*, (London) 1966. Σέ ἐλληνική μετάφραση βλ. *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη (Εἰσαγωγή στή λειτουργική θεολογία)*, Ἀπόδοση ἀπό τὰ Ἀγγλικά: π. Δημήτριος Β. Τζέρπος, ἔκδ. "ΑΚΡΙΤΑΣ", Αθήνα 1991.

Taft R., *The Byzantine: Rite a short History*. (The Liturgical Press], Collegeville, Minesota 1992.

γ) Βασικοί ἐκδότες Τυπικῶν

Dmitrievskij AL., *Opisanie Liturgitseskich Rukopisej*, τ.1 (ἐκδίδονται τὰ τυπικά τῆς Εὐεργέτιδος, Παντοκράτορος, Νικολάου Κασούλων, Μάμαντος- ἀποσπάσματα, Ἡλίου βωμῶν, Ἀρχιμ. Μιχαήλ τοῦ ἐν τῷ βουνῷ τοῦ Αὐξεντίου, Τυπικό τοῦ ἁγίου Σάββα, Ὑποτύπωσις Θεοδώρου Στουδίτου, Διατύπωσις ἁγ. Ἀθανασίου Ἀθωνίτου).

Gautier Paul, στό: *Revue des Etuded Byzantine* ἐξέδωσε κριτικά τὰ κτητορικά τυπικά τῆς μονῆς Παντοκράτορος, Εὐεργέτιδος, Κεχαριτωμένης καί Γρηγορίου τοῦ Πακουριανοῦ.